

STRATEGIE ZVLÁDÁNÍ VE VZTAHU K ASPEKTŮM VYNOŘUJÍCÍ SE DOSPĚLOSTÍ*

FRANTIŠEK BAUMGARTNER, EVA KARAFFOVÁ

Vynořující se dospělost je chápána jako vývojové období, které představuje přechod mezi adolescencí a dospělostí. Práce se soustřeďuje na klíčové prvky tohoto období, jako jsou explorace identity, experimentování, nestabilita, zaměření na sebe a druhé a vztahy těchto aspektů ke copingovým strategiím v stresových situacích, které byly studovány v empirickém výzkumu. Výzkum byl realizován na vzorku 486 vysokoškolských studentů Masarykovy univerzity v Brně (237 mužů, 249 žen) s průměrným věkem 21,8. Rysy vynořující se dospělosti byly měřeny škálou IDEA a strategie zvládání škálou COPE. Výsledky ukázaly především význam experimentování, zaměření na sebe a explorace identity. Významné spojení mezi rysy vynořující se dospělosti a strategiemi zvládání bylo potvrzeno. Experimentování a zaměření na sebe silně koreluje s orientací na řešení problémů, zkoumání identity s hledáním opory. Podstatné rozdíly mezi muži a ženami nebyly zjištěny.

Klíčová slova: vynořující se dospělost, explorace identity, experimentování, strategie zvládání

Vynořující se dospělost

Od 90. let XX. století pozorujeme nárůst zájmu o osobnostní vývoj v dospělosti (např. Blatný, 2006, 2007; Helson, Roberts, 1994; Helson, Srivastava, 2001; Hampson, Goldberg, 2006). Součástí tohoto dění je i větší zaměření pozornosti na studium vývoje mladých lidí ve věku 18–30 let. Většina autorů v souvislosti s tímto obdobím hovoří o pozdní adolescenci a mladé dospělosti. Adolescencí se v současných psychologických teoriích označuje období mezi dětstvím a dospělostí a zařazuje se zpravidla do období druhého desetiletí života (Macek, 2003).

Dospívání je přechodné vývojové období, které je charakterizováno biologickými, psychickými a sociálními změnami, výraznějšími než v jakékoli jiné fázi života kromě dětství (Lerner, Villarruel, Castellino, 1999). V průběhu tohoto vývojového období lze vyčlenit dvě přechodové fáze – přechod k rané adolescenci z dětství a období přechodu do dospělosti z pozdní adolescence (Steinberg, Morris, 2000).

Věkové rozmezí období adolescence je značně individuální a u různých autorů se liší. Začátek adolescence je spojován především s biologickými aspekty vývoje člověka,

* Studie je součástí výzkumného záměru Psychologického ústavu AV ČR reg. č. AV0Z70250504 a grantového projektu GA ČR, č. 406/09/2096.

pro ukončení adolescence jsou pak rozhodující zejména kritéria sociální a psychologická (jako jsou ukončení studia na střední škole, dosažení stabilní identity, nezávislosti apod.).

Psychosociální vymezení dospělosti je složitější. Hlavní problém spočívá ve skutečnosti, že tato proměna nebývá jednoznačně časově lokalizována, probíhá u různých lidí v odlišnou dobu. Většina teoretických koncepcí předpokládá, že adolescence zpravidla končí dosažením zhruba 18–20 let. Následující období života je označováno různými termíny, nejčastěji však mladá dospělost. Věkově je řazeno zhruba do období 18 až 30 let (Vágnerová, 2000; Erikson, 2002), nebo období 20–25 let (Macek, 2005).

V současné společnosti neexistuje jasný mezník, který by odděloval dětství od dospělosti. Co znamená být dospělý není normativně stanoveno, dospělost závisí především na subjektivním prožívání jedince. Každý jedinec může pocit dospělosti prožívat v jinou dobu, v závislosti na subjektivním vnímání i objektivních okolnostech (ukončení studia, osamostatnění se od rodičů, založení vlastní domácnosti apod.).

Za nejvýznamnější psychické znaky dospělosti lze považovat samostatnost, relativní svobodu vlastního rozhodování a chování, spojenou s odpovědností ve vztahu k druhým lidem, s odpovědností za svá rozhodnutí i činy. Dosažení dospělosti je spojeno i s větší sebejistotou, sebedůvěrou, s vědomím vlastních sil a kompetencí, které jsou předpokladem soběstačnosti a které se projeví i větší osobní vyrovnaností. P. Řičan (1990) považuje toto období za třetí fázi proměny sebeuvědomění a sebepotvrzení.

Oproti generaci svých rodičů se dnes mnoho mladých lidí v tomto životním období necítí být dospělými a vyhýbají se přijetí dospělosti a závazků plynoucích z této role. G. Sheehy (1999) poznamenává, že během jedné generace se změnil prakticky celý životní cyklus, dnešní lidé opouštějí dětství dříve, déle dospívají a později umírají. Věkové hranice pro životní události se staly pohyblivými a zdá se, jakoby téměř vše bylo posunuto o pět až deset let. Vznikl tak prostor pro novou životní fázi, která je náplní třetího desetiletí života, a ve které adolescence velmi pozvolna přechází v dospělost.

Pro tuto tranzitivní životní fázi mezi adolescencí a mladou dospělostí se v soudobé literatuře prosazuje termín vynořující se dospělost. Teoretické základy koncepce vynořující se dospělosti (*emerging adulthood*) formuloval Jeffrey Jensen Arnett (2000, 2001, 2007). Použitím termínu *emerging* zdůrazňuje dynamický, proměnlivý a nestabilní ráz této periody. Toto přechodové období zasazuje ve svých pracích přibližně do věkového rozmezí 18–28 let. Délka období, jeho začátek a konec jsou však interindividuálně rozdílné. Arnett navrhuje, aby bylo považováno za svébytné životní období a nebylo pojmáno jako součást adolescence nebo mladé dospělosti.

Vývojové období vynořující se dospělosti je podmíněno kulturně, nemá tedy univerzální podobu a ani se nevyskytuje univerzálně. Typické je spíše pro industriální země (resp. země západního kulturního okruhu), ve kterých se převzetí role dospělého posouvá do věku přibližně 25–29 let, a to pod vlivem prodloužení doby vzdělávání a přípravy na výkon povolání. Rozhodující skupinu vynořujících se dospělých tvoří proto vysokoškolští studenti. Posouvá se rovněž vstup do manželství a rodičovství. V méně rozvinutých zemích perioda vynořující se dospělosti chybí nebo trvá jenom velmi krátce, což je dáno potřebou dřívějšího zaujetí dospělé role. Pokud se tato fáze vyskytuje, častější je v městském než ve venkovském prostředí. Ovšem ani v rozvinutých zemích nemusí být obecně přítomna, např. v komunitách imigrantů z rozvojových zemí, nebo kulturně se lišících, mohou převažovat jiné vzorce chování.

Pro období vynořující se dospělosti je charakteristické, že prakticky neexistují normy chování, které by byly univerzální pro všechny. Existuje značná individuální demografická variabilita. Někteří lidé v tomto období žijí s rodiči, jiní mají samostatné bydlení, někteří studují, druzí pracují, někteří stíždají partnery, jiní mají stabilního partnera apod. Co se týče vnímání dospělé role, Arnett (2000, 2004) na základě svých výzkumů zjistil, že lidé v období vynořující se dospělosti se sice nevnímají jako adolescenti, ale mnoho z nich se nevnímá ani jako dospělí.

Z hlediska subjektivního prožívání J. J. Arnett (2004) popsal období vynořující se dospělosti těmito základními rysy:

1. období zkoumání, objevování identity (orig. The Age of Identity Explorations)

Tento znak vyjadřuje touhu a potřebu mladých lidí zkoušet různé role a možnosti, které jim život nabízí, zejména v oblasti vztahů a pracovního uplatnění. Vztahy jsou oproti adolescenci méně pomíjivé, mladí lidé zpravidla uvažují o tom, jaký partner by jim vyhovoval jako životní partner. V oblasti práce se v tomto období začínají zamýšlet nad tím, jaký typ práce je pro ně vhodný, v čem jsou dobří a která práce by je naplňovala a uspokojovala. Oproti jiným teoriím, které považují vývoj identity za ukončený v adolescenci, Arnett tvrdí, že převážná část prozkoumávání vlastní identity se odehrává právě v tomto období.

2. období nestability (The Age of Instability)

Mladí lidé v tomto období vědí, že by měli mít alespoň rámcovou představu o tom, jakým směrem se v životě ubírat. V období vynořující se dospělosti je však tento plán či představa mnohokrát měněna v důsledku experimentování s různými rolami a možnostmi, například změnou směru studia, bydlení či partnera, a právě tyto změny činí toto období obdobím nestability.

3. období zaměření na sebe (The Self-Focused Age)

Arnett považuje toto období za období nejsilnějšího zaměření na sebe sama v celém lidském životě. Mladí lidé již často nežijí v domácnosti rodičů, musejí se o sebe postarat sami a toto sebezaměření pomáhá k vytvoření pocitu soběstačnosti.

4. období pocitu mezi (The Age of Feeling In-Between)

Jde zejména o subjektivní vnímání vlastního stavu v tomto období. Mladí lidé se ještě necítí jako dospělí, ale už ani jako adolescenti. Hlavními kritérii dospělosti jsou převzetí odpovědnosti za své činy, nezávislé rozhodování a dosažení finanční nezávislosti. Z toho pak pramení i pocit „mezi“, neboť tato kritéria jsou obvykle dosahována jen postupně a v rozdílném čase.

5. období příležitostí/experimentace (The Age of Possibilities)

Jde o období otevřených možností, velkých nadějí a očekávání. Mladí lidé již zpravidla v tomto období nejsou pevně svázáni se svojí původní rodinou, ovšem nemají často dosud vytvořeny jiné stabilní vztahy a závazky (jako je manželství či rodičovství). Je to životní období, kdy je možné experimentovat s těmito příležitostmi na základě vlastních rozhodnutí a vlastní odpovědnosti.

Zvládání v kontextu mladé dospělosti

Studie ve větší míře sledující zvládání zátěže vzhledem k věku se objevily jen před deseti lety. Nicméně, v posledních letech nastává nárůst počtu prací, které pojednávají o vývoji zvládání a adaptivních strategiích v dospělosti, včetně emocí a jejich regulace (Carstensen, Mikels, Mather, 2006), o změnách v copingových strategiích zaměřených na problém (Brandstädter, Rothermund, 2003) a o selektivní optimalizaci s kompenzací (Freund, Baltes, 2002). Výzkumníci dále začali studovat vývoj strategií zvládání zátěže, a to jak v pozdějším věku, tak i ve středním věku a mladé dospělosti.

R. S. Lazarus a S. Folkman (1984) definovali zvládání jako „neustále se měnící kognitivní a behaviorální úsilí zaměřené na řízení specifických vnějších a/nebo vnitřních požadavků, které jsou posuzovány jako nežádoucí a překračující prostředky osoby“ (s. 141). B. K. Houston (1987) chápe zvládání jako odpověď zaměřenou na snížení tělesné, citové a psychické zátěže, která je spojena se stresujícími životními událostmi života i s každodenními zátěžovými situacemi. Zvládání je chápáno jako dynamický proces, v němž jednotlivé myšlenky a chování jsou orientovány směrem k cílům řešení problémů, ke zdrojům stresu a k řízení emocionální reakce na stres (Lazarus, 1993). Během posledních 35 let došlo k různým snahám objasnit zvládání (Zeidner, Saklofske, 1996). Lazarus a Folkman (1984) shrnuli jeho funkce do dvou zastřešujících kategorií: na problém orientované a na emoce zaměřené zvládání. Přehled literatury naznačuje, že bylo pojmenováno až 30 copingových strategií (Schwarzer, 1996), které byly měřeny takovými nástroji jako Ways of Coping Questionnaire (Folkman, Lazarus, 1988), COPE (Carver, Scheier, Weintraub, 1989), Coping Strategies Inventory (Tobin, Holroyd, Reynolds, Wigal, 1989), Coping Inventory for Stressful Situations (Endler, Parker, 1990), Coping Strategy Indicator (Amirkhan, 1990) a jinými. Typicky tyto strategie zahrnují např. kooperativní zvládání, hledání sociální opory, plánování, řešení problémů, popření, zbožné přání, kognitivní přehodnocení, přijetí, uvolňování emocí apod. V mnoha ohledech je vstup do dospělosti a mladá dospělost vývojovým obdobím stresujícím. Mladší dospělí obvykle uvádějí vyšší úroveň stresujících životních událostí a nepříjemností, než je tomu v období středního věku a u starších dospělých (Almeida, Horn, 2004). To odráží složení stresujících měřítek životních událostí, které často zahrnují akce rozhodování u mladších dospělých, jako volba zaměstnání, svatba, založení rodiny. Více potíží v tomto období vyplývá zčásti kvůli získání nových rolí (jako je práce, manželství, rodičovství apod.). Průkaznější zjištění týkající se strategií zvládání dosud nejsou. Existuje mnoho studií, kde bylo provedeno sledování copingových strategií u vysokoškoláků, poměrně málo studií se však zabývá věkem, konkrétně souvislostmi zvládání a vývojových aspektů období vynořující se a mladé dospělosti. Shiraishi a Aldwin (2004) předpokládali existenci změn ve zvládání v rané dospělosti. Data sesbíraná v pětileté periodě ukázala snížení negativně orientovaných copingových strategií, jakými jsou lhaní, vyvolávání pocitů viny u jiných nebo projevy odporu.

Cíle výzkumu

V uskutečněném výzkumu jsme se zaměřili na to, které z důležitých znaků vynořující se dospělosti (explorace identity, experimentace, nestabilita, zaměření na sebe, zaměření na druhé) jsou prožívány nejintenzivněji. Pozornost byla dále soustředěna na sledování vztahů mezi rysy vynořující se dospělosti a strategiemi zvládání reprezentujícími postupy

orientované na problém nebo na emoce. Zajímali nás také případné rozdíly mezi ženami a muži, jednak v prožívání vynořující se dospělosti a jednak ve vztazích těchto znaků a copingu. Se zřetelem k J. J. Arnettem (2004) uváděným znakům vynořující se dospělosti jsme formulovali několik předpokladů. Za výrazný aspekt sledovaného období je považováno experimentování jako zkoušení různých možností v životě, očekávali jsme proto, že bude vnímáno jako nejcharakterističtější znak. Předpokládali jsme pozitivní souvislost experimentace a zaměření na řešení zátěžové situace a obdobnou souvislost mezi zaměřením na sebe a orientací na problém. Na druhé straně, očekávali jsme negativní souvislost nestability a orientace na řešení problému.

Metoda

Výzkumný soubor a procedura

Vzorek je tvořen studenty Masarykovy univerzity (MU) v Brně, konkrétně dvou fakult, a to Fakulty sociálních studií (FSS) a Fakulty informatiky (FI). Data byla vybrána z rozsáhlejšího souboru a získána v rámci projektu GA AV ČR „Psychologická charakteristika nastupující dospělosti“ (řešitel M. Blatný). Sběr dat se uskutečnil prostřednictvím internetu. Studenti byli na podzim 2007 osloveni v rámci informačního systému MU a byli pozváni k účasti na výzkumu. Jejich zapojení bylo anonymní a na základě dobrovolnosti. V případě zájmu měli možnost získat zpětnou vazbu o svých výsledcích, která jim pak byla zaslána. Byli seznámeni s účelem výzkumu a vyplnili elektronicky rozsáhlý dotazník tvořený z více částí. V podstatě šlo o samostatné metody včetně dvou relevantních pro tuto studii, které uvádíme dále. Uskutečněný výběr fakult v součtu přináší vyrovnaný poměr mužů a žen. Zatímco v souboru FSS je převaha žen, v souboru FI převažují muži. Celý soubor má 486 osob (237 mužů a 249 žen), z tohoto počtu je 298 studentů FSS a 188 studentů FI. Oslovených studentů bylo celkem 684. Poměr těch, kteří odpověděli vůči počtu oslovených je 71 %. Průměrný věk zkoumaných osob je 21,8 let a směrodatná odchylka je 3,1.

Techniky

Brief COPE

Jde o zkrácenou verzi škály COPE určené k měření copingových strategií autorů Carvera a Scheiera (1997). Obsahuje 28 položek (plná verze 60), které patří k 14 škálám: 1. rozptýlení, 2. aktivní zvládnání, 3. popírání, 4. užívání návykových látek, 5. využití emocionální opory, 6. využití instrumentální opory, 7. stažení se, 8. vyjádření pocitů, 9. pozitivní přehodnocení, 10. plánování, 11. humor, 12. přijetí, 13. víra v Boha, 14. sebeobviňování. Ve srovnání s původní delší verzí autoři vypustili škály „potlačení konkurenčních aktivit“ a „omezení“ a novou je škála „sebeobviňování“. Každá ze škál je přitom zastoupena dvěma položkami. Zkoumané osoby odpovídají na položky volbou ze čtyř možností (ano, spíše ano, spíše ne, ne). Vyjadřují v jaké míře používají jednotlivé postupy v zátěžových situacích.

Dotazník IDEA (Reifman, Colwell, Arnett, 2007, česká verze Macek, Bejček & Vaníčková, 2007)

Slouží ke zjišťování dimenzí charakterizujících období vynořující se dospělosti. Obsahuje v originální verzi 31 položek. V našem výzkumu bylo použito 28 položek. Tři položky, které tvoří škálu „pocit mezi“ (dospíváním a dospělostí) nebyly použity. (Místo nich však byla položena otázka zjišťující zdali se respondenti cítí být nedospělými, dospělými, nebo

v mezistupni.) Zkoumané osoby odpovídají na čtyřbodové stupnici od 1 – rozhodně ne po 4 – rozhodně ano. Charakterizují, jak vnímají životní období, ve kterém se právě nacházejí. Dotazník měří dimenze prožívání vynořující se dospělosti v pěti škálách:

1. zkoumání identity (*identity explorations*) – zahrnuje celkem 7 položek. Jde o životní období, kdy „definuji sám sebe“, „dost často přemýšlím, kdo vlastně jsem“. Získání vyššího skóre v této dimenzi lze interpretovat jako potřebu řešit existenciální otázky a otázky spojené s vlastní identitou.
2. experimentace/období příležitostí (*experimentation/possibilities*) – zahrnuje celkem 5 položek. Jde o životní období, ve kterém „si mohu leccos nového vyzkoušet“. Dosažení vyššího skóre v této dimenzi lze interpretovat jako potřebu experimentování s různými rolemi, možnostmi a zážitky.
3. nestabilita (*negativity/instability*) – zahrnuje celkem 7 položek. Jde o životní období, kdy „prožívám mnoho nestability“, „jsou na mě kladeny vysoké nároky“. Dosažení vyššího skóre v této dimenzi se dá interpretovat jako pocit nejistoty v životě a negativní emoční ladění.
4. zaměření na druhé lidi (*other-focused*) – zahrnuje celkem 3 položky. Jde o životní období, kdy „cítím odpovědnost i za druhé lidi“. Dosažení vyššího skóre v této dimenzi se dá interpretovat jako přijetí závazku k sobě i ostatním lidem.
5. zaměření na sebe (*self-focused*) – zahrnuje celkem 6 položek. Jde o životní období, kdy „se cítím svobodný“, „se cítím být soběstačný“. Dosažení vyššího skóre v této dimenzi lze interpretovat jako potřebu vlastní svobody a nezávislosti.

Statistické zpracování

Výsledky výzkumu byly zpracovány ve statistickém programu SPSS 15.0 for Windows. Použili jsme deskriptivní statistiky, porovnání průměrů, korelační analýzu a faktorovou analýzu. Na základě ověření normality rozdělení proměnných (pomocí Kolmogorova-Smirnovova testu) byly upřednostněny parametrické metody.

Výsledky

Začínáme pohledem na statistické charakteristiky škály IDEA, a to jednak v celém souboru a jednak v samostatných souborech mužů a žen.

Tab. 1 *Aritmetický průměr a standardní odchylka škály IDEA (celý soubor)*

Škály IDEA	N	AM	SD	Vn. konz. (alfa)	AM (přepočteno)
Zkoumání identity	486	19,83	3,21	0,56	2,83
Experimentace	485	15,83	2,43	0,71	3,17
Nestabilita	486	18,40	3,61	0,74	2,63
Zaměření na druhé	484	7,79	1,87	0,58	2,60
Zaměření na sebe	486	17,92	2,61	0,62	2,99

Pozn. Vn. konz. – vnitřní konzistence (Cronbachův koeficient alfa), AM (přepočteno) – průměr přepočten na jednu položku).

Nejvyšší hodnotu pozorujeme v subškále experimentování, která vyjadřuje zaměření na hledání nových zážitků, možností. Výsledky dále poukazují na orientaci na sebe a exploraci identity jako na důležité znaky. Naopak, méně významné se jeví nestabilita a orientace na jiné lidi. Hodnoty vnitřní konzistence přesahují 0,7 jen ve dvou případech, u tří subškál jsou nižší, kolem 0,6.

Vzhledem k tomu, že se při zkoumání vztahů rysů vynořující se dospělosti a copingu zajímáme i o genderové rozdíly, uvádíme v následující tabulce průměry mužů a žen v dimenzích IDEA a jejich srovnání pomocí t-testu.

Tab. 2 Porovnání průměrů mužů a žen na škálách IDEA

Škály IDEA	AM (muži)	AM (ženy)	t	df	p
Zkoumání identity	2,76	2,9	-3,200	483	0,001
Experimentace	3,18	3,15	0,803	482	0,422
Nestabilita	2,59	2,66	-1,524	483	0,128
Zaměření na druhé	2,49	2,7	-3,733	481	0,000
Zaměření na sebe	2,96	3,01	-1,471	483	0,142

Pozn. Kvůli nestejnému počtu položek ve škálách jsou hodnoty průměrů přepočteny na jednu položku.

Ačkoli v obou skupinách jsou dominující experimentace a zaměření na sebe, zjišťujeme v dalších dvou znacích, kterými jsou zkoumání identity a zaměření na druhé, signifikantní rozdíly ve prospěch žen. V případě zájmu o jiné lidi je to celkem pochopitelné. Pokud jde o exploraci identity spíše by se dala čekat přibližně stejná úroveň.

V následující tabulce 3 prezentujeme statistické charakteristiky škály COPE v celém souboru.

Tab. 3 Aritmetický průměr a standardní odchylka škály COPE (celý soubor)

Škály COPE	N	AM	SD	Vn. konz. (alfa)
Rozptýlení	477	5,01	1,41	0,63
Aktivní zvládnání	477	5,60	1,22	0,58
Popření	478	3,88	1,26	0,29
Užití návykových látek	480	2,97	1,47	0,89
Využití emocionální opory	480	5,54	1,63	0,83
Využití instrumentální opory	478	4,90	1,52	0,82
Stažení se	478	3,92	1,21	0,22
Ventilování emocí	478	5,04	1,51	0,56
Pozitivní přehodnocení	480	5,32	1,43	0,74
Plánování	479	6,04	1,27	0,63
Humor	478	4,94	1,77	0,91
Přijetí	479	5,79	1,23	0,51
Víra	479	2,92	1,56	0,89
Sebeobviňování	478	5,44	1,35	0,57

Pozn. Vn. konz. – vnitřní konzistence (Cronbachův koeficient alfa).

Respondenti preferují v procesu vyrovnávání se se zátěžovými situacemi zejména plánování jako stanovení kroků zvládnání zátěžové situace. Kromě toho jsou využívány akceptace vzniklé situace, hledání emoční opory, aktivní snaha o řešení problému a změna pohledu na situaci, vyskytuje se však i sebeobviňování. Naopak jako nejméně uplatňované možnosti, jak přistupovat k řešení stresové situace, jsou uváděny únik v podobě užívání návykových látek a hledání pomoci ve víře v Boha. Na podkladě analýzy rozptylu metodou opakovaných měření (14 úrovní odpovídajících škálám COPE) lze konstatovat signifikantní rozdíl v plánování od dalších strategií. Společně seskupení tvoří akceptace, emoční opora, aktivní coping, sebeobviňování a přehodnocení jako další často aplikované strategie. Na opačném pólu, statisticky významně se liší od ostatních málo využívaných postupů nejméně preferované postupy jakými jsou užití látek a víra. Hodnoty vnitřní konzistence subškál jsou značně proměnlivé. Nutno vzít v úvahu, že jsou tvořeny pouze dvěma položkami. Nízké hodnoty vidíme zejména u subškál popření a stažení se.

Zkušenosti s používáním dotazníku COPE poukazují na tendenci ke sdružování obsahově blízkých škál (Lyne, Roger, 2000; Litman, 2006). Z toho důvodu byla provedena faktorová analýza jednotlivých škál metodou hlavních komponentů s rotací Varimax. Na základě vlastních hodnot (eigenvalues), průběhu sutinového grafu a možností interpretace jsme se přiklonili k třífaktorovému řešení. Vysvětluje spolu 45,5 % celkového rozptylu. První faktor při vlastní hodnotě 2,47 pokrývá 17,6 % rozptylu. Druhý faktor při hodnotě 2,24 vysvětluje 16 % a třetí faktor s vlastní hodnotou 1,66 vysvětluje 11,9 % celkového rozptylu. Sycení faktorů škálami COPE uvádíme v tabulce 4.

Tab. 4 Faktorová analýza dotazníku COPE – sycení faktorů

Škály COPE	Faktor 1 Sociální opora	Faktor 2 Úloha	Faktor 3 Vyhýbání
Rozptýlení	0,130	0,048	0,527
Aktivní zvládnání	0,162	0,707	-0,247
Popření	0,273	-0,273	0,589
Užití návykových látek	0,057	-0,057	0,502
Využití emocionální opory	0,838	0,053	0,152
Využití instrumentální opory	0,819	-0,025	0,104
Stažení se	-0,160	-0,109	0,681
Ventilování emocí	0,787	0,201	0,012
Pozitivní přehodnocení	-0,091	0,704	0,150
Plánování	0,173	0,628	-0,075
Humor	-0,220	0,405	0,508
Přijetí	-0,116	0,665	0,022
Víra	0,104	0,264	-0,052
Sebeobviňování	0,249	0,009	0,361

Faktor 1 sytí tři položky emoční a instrumentální opora a ventilování emocí a vyjadřuje jak hledání sociální opory v zátěžové situaci, tak aspekt vyjádření emocí. Faktor 2 je sycen

aktivním copingem a plánováním, zároveň však přeformulováním a akceptací. Sdružuje tak v sobě adaptivní strategie jak problémově orientované, tak i emočně zaměřené. Faktor 3 sytí položky rozptýlení, stažení se, popření a užití alkoholu nebo drog. Je zřejmé, že jde o projevy copingu orientovaného na únik, resp. vyhýbání. Zmínit je potřeba položku humor, která sice sytí nejvíc třetí, poměrně silně však i druhý faktor. Humor vystupuje tedy jako součást rozdílných strategií postupu. S jistou mírou simplifikace lze zjištěné faktory pojmenovat jako sociální opora, úloha a vyhýbání.

Tabulka 5 prezentuje vztahy mezi strategiemi zvládání a znaky vynořující se dospělosti v celém zkoumaném souboru, a to na základě výpočtů součinných korelačních koeficientů.

Tab. 5 Pearsonova korelace znaků vynořující se dospělosti (IDEA) a faktorů copingu (COPE)

	Sociální opora	Úloha	Vyhýbání
Zkoumání identity	,2374	,1220	,0483
	N = 449	N = 449	N = 449
	p = ,000	p = ,010	p = ,307
Experimentace	-,0306	,2586	-,0016
	N = 448	N = 448	N = 448
	p = ,519	p = ,000	p = ,974
Nestabilita	,1953	-,1428	,3395
	N = 449	N = 449	N = 449
	p = ,000	p = ,002	p = ,000
Zaměření na druhé	,2935	,0579	-,0773
	N = 447	N = 447	N = 447
	p = ,000	p = ,222	p = ,102
Zaměření na sebe	-,0930	,4085	-,2224
	N = 449	N = 449	N = 449
	p = ,049	p = 0,00	p = ,000

Ze znaků charakterizujících prožívání a chování mladých lidí v období vynořující se dospělosti jsou dva, které korelují (signifikance $p < 0,05$) s každou ze tří obecnějších strategií zvládání. Jde o nestabilitu a zaměření na sebe. Nestabilita se pojí s vyhýbáním a hledáním opory u jiných při střetu se zátěžovou situací. Zároveň je oslabena orientace na úlohu, na řešení situace a její emoční zpracování. Opačně je to v případě zaměření na sebe, které pozitivně a poměrně silně souvisí se zaměřením na úlohu a naopak negativně s vyhýbáním a sociální oporou (v tomto případě je však vztah slabý, pouze na hranici statistické významnosti). Z dalších znaků je to zkoumání identity, které souvisí pozitivně a statisticky významně se sociální oporou a v menší míře i s úlohovou orientací. Experimentace je v pozitivní souvislosti se snahou řešit problém a vyrovnat se emočně se situací a zaměření na druhé s hledáním sociální opory u jiných lidí. Platí tedy, že všechny znaky vynořující se dospělosti se jistým způsobem vztahují k preferenci strategií zvládání zátěže.

Podíváme se teď na to, jestli existují rozdíly ve vztazích mezi znaky vynořující se dospělosti a strategiemi zvládnání při srovnání mužů a žen. Přibližují to následující tabulky 6 a 7. K výpočtu korelací byl opět použit součinný korelační koeficient.

Tab. 6 Pearsonova korelace znaků vynořující se dospělosti (IDEA) a faktorů copingu (COPE) u mužů

	Sociální opora	Úloha	Vyhýbání
Zkoumání identity	,2525	,1662	,0889
	N = 222	N = 222	N = 222
	p = ,000	p = ,013	p = ,187
Experimentace	-,0016	,2936	-,0739
	N = 222	N = 222	N = 222
	p = ,981	p = ,000	p = ,273
Nestabilita	,2590	-,1257	,3620
	N = 222	N = 222	N = 222
	p = ,000	p = ,062	p = ,000
Zaměření na druhé	,3347	,0543	-,0311
	N = 221	N = 221	N = 221
	p = ,000	p = ,422	p = ,646
Zaměření na sebe	-,1962	,3993	-,2601
	N = 222	N = 222	N = 222
	p = ,003	P = ,000	p = ,000

Tab. 7 Pearsonova korelace znaků vynořující se dospělosti (IDEA) a faktorů copingu (COPE) u žen

	Sociální opora	Úloha	Vyhýbání
Zkoumání identity	,1446	,0940	-,0041
	N = 228	N = 228	N = 228
	p = ,029	p = ,157	p = ,951
Experimentace	-,0516	,2241	,0848
	N = 227	N = 227	N = 227
	p = ,439	p = ,001	p = ,203
Nestabilita	,1117	-,1554	,3135
	N = 228	N = 228	N = 228
	p = ,092	p = ,019	p = ,000
Zaměření na druhé	,1768	,0759	-,1350
	N = 227	N = 227	N = 227
	p = ,008	p = ,255	p = ,042
Zaměření na sebe	-,0398	,4290	-,1889
	N = 228	N = 228	N = 228
	p = ,550	p = ,000	p = ,004

Obraz korelací dimenzí vynořující se dospělosti s copingovými strategiemi u mužů a žen je podobný a neliší se tedy zásadně od výsledků v celém souboru, jak byly výše charakterizovány. Jako dominující se jeví zejména poměrně těsný pozitivní vztah zaměření na sebe a orientace na úlohu a dále jen o něco slabší pozitivní souvislost nestability a vyhýbání. Obecně se souvislosti v souboru mužů jeví jako silnější oproti ženám. Zřetelně lze tuto skutečnost pozorovat ve vztazích znaků vynořující se dospělosti a strategie hledání sociální opory. Pozorujeme u mužů statisticky významnou kladnou korelaci s nestabilitou a naopak zápornou se zaměřením na sebe.

Diskuse

Vynořující se dospělost je specifické vývojové období mezi dospíváním a dospělostí typické pro země západního civilizačního okruhu (Arnett, 2000). Demografické trendy z posledních deseti let ukazují, že mladí Češi se v značné míře neliší od vrstevníků v jiných zemích ve střední a západní Evropě (Macek, 2007). Ze znaků vynořující se dospělosti se jako nejvýznačnější v našem souboru vysokoškolských studentů jeví otevřenost vůči novým příležitostem spjatá s experimentováním, dále zaměření na sebe a úsilí o sebedefinování. Tyto výsledky korespondují se studii mladých Američanů (Arnett, 2000), Nizozemců (Plug et al., 2003), Dánů (Arnett, 2003) a Němců (Reitzle, 2006). Důraz na experimentování je zároveň potvrzením jedné z formulovaných hypotéz.

Z copingových strategií jsou preferovány převážně ty, které jsou obvykle zařazovány k adaptivním způsobům řešení stresových situací. Jedná se na jedné straně o postupy zvládání orientované na problém, kterými jsou plánování a aktivní přístup k řešení situace a na straně druhé o postupy zvládání orientované na emoce, jako jsou akceptace a úsilí vidět problém v jiném světle. Uváděné strategie jsou podle výsledků faktorové analýzy spjaty ve společném faktoru označeném jako „úloha“. Časté využívání těchto postupů lze dát do souvislosti se zvyšováním emoční regulace, resp. s dosahováním emoční zralosti, která nastává v rané dospělosti (Aldwin, 2007). D. de Ridder (2000) zjistil nárůst emoční stability při porovnávání pozdní adolescence a mladých lidí v období mezi 20. a 30. rokem. Vývoj směrem k emoční stabilitě snižuje impulzivitu, která je poměrně častá u adolescentů.

Dva ze tří klíčových znaků vynořující se dospělosti (experimentování a orientace na sebe) těsně souvisí s aktivní snahou řešit zátěžové situace a vyrovnávat se s nimi i emočně, což potvrzuje naše předpoklady. Vymezování a hledání vlastní identity jako třetí důležitý znak vynořující se dospělosti představuje do jisté míry znejistění sebe sama, čímž lze vysvětlit spjatost s hledáním opory u druhých lidí jako strategií copingu. Mezi znaky období vynořující se dospělosti, jak je vymezil J. J. Arnett (2001) patří dále nestabilita, negativita. V našem souboru se však jeví jako méně důležitá. Můžeme však zároveň sledovat její souvislost s únikovým chováním a vyhýbáním jako copingovými strategiemi. To lze považovat za nepřímé potvrzení hypotézy o negativním vztahu nestability a orientace na řešení zátěžové situace. Podobně menší důležitost zaznamenáváme v případě zaměření na druhé lidi, přičemž postupné dozrávání schopnosti přebírat odpovědnost za jiné je jedním z úkolů tohoto období. Preferování uvedeného zaměření je spjata s hledáním sociální opory. Obecně tak lze říct, že jednotlivé dimenze vynořující se dospělosti se ke způsobům chování v zátěžových situacích vztahují různě.

Výsledky uskutečněného výzkumu dále ukazují na skutečnost, že ve vztazích mezi znaky vynořující se dospělosti a copingovými strategiemi nejsou patrné výraznější rozdíly mezi muži a ženami. Přesto jisté menší diference lze zaznamenat. Především, hledání sociální opory je u mužů v silnějším vztahu s dimenzemi vynořující se dospělosti. Pokud jde o samotnou preferenci strategií zvládání, významně vyšší skóre bylo zaznamenáno u žen zejména ve vztahu k orientaci na jiné osoby a zkoumání identity. Gilligan (1982) zjistila ve svém výzkumu, že dospívající dívky sami sebe definují více prostřednictvím vztahů s lidmi a méně prostřednictvím vlastností, které charakterizují vlastní nezávislou identitu. Ony sami se posuzovaly i podle své odpovědnosti a schopnosti pečovat o sebe a druhé lidi. Ve studiích, v nichž bylo zjištěno, že se respondenti potýkají se stejnými problémy, nebyly zjištěny žádné rozdíly žen a mužů ve zvládání (Ptacek, Smith, Zanas, 1992). S. Folkman a R. S. Lazarus (1988) nenašli sice rozdíly v copingových strategiích mužů a žen na celkové úrovni, muži však využívají častěji na problém zaměřené strategie při pracovních problémech, zatímco ženy tyto postupy uplatňují zejména v náročných situacích rodinného života. Rozdíly ve zvládání mají tendenci být výraznější u jedinců, kteří dodržují tradiční genderové role (Abraham, Hansson, 1996).

K limitům výzkumu patří v obecnější rovině použití dotazníkové metody, která nedává možnost hlubšího postžení aspektů prožívání vývojového období vynořující se dospělosti. V tomto směru by bylo možné více očekávat při použití metody polostrukturovaného rozhovoru. Zjišťování strategií zvládání bez zřetele ke konkrétnímu obsahu situací, ve kterých je uplatňováno, rovněž představuje jisté omezení. Dá se předpokládat, že volba postupů je univerzální jen zčásti a modifikace jsou závislé právě od specifík rozdílných situací.

Závěr

Vynořující se dospělost se stala výraznou fází života mladých lidí ve vyspělých společnostech (Arnett, 2000). V tomto věku se otevírá mnoho možností pro zkoumání nových podnětů, je více prostoru pro většinu lidí než v jiných životních obdobích. Rovněž v České republice je možné zaznamenat toto nově popsané vývojové období, přičemž je nedostatek studií, které by psaly o každodenních osobních zkušenostech mladých lidí. V této studii jsme se snažili charakterizovat prožívání období vynořující se dospělosti v souboru vysokoškoláků, a to v souvislosti se zvládáním zátěžových situací.

Celkově lze na základě výsledků říci, že mladí lidé v daném období jsou charakterizováni experimentováním, zaměřením na sebe a zkoumáním své identity. V zátěžových situacích používají spíše aktivní styly zvládání, což souvisí s jejich zaměřením na sebe sama a svůj rozvoj. Výsledky poukazují na blízký vztah negativity a vyhýbání jako stylu zvládání. Při srovnání žen a mužů se ukázalo, že vztahy mezi aspekty vynořující se dospělosti a styly zvládání jsou podobné. Současná dospělost je typická posunem od tradičního genderového předurčení k osobní volbě, k individualismu, k převaze selektivity vztahů, zdůrazňující jejich kvalitu a míru uspokojení, kterou mohou poskytovat.

Vynořující se dospělost je pro většinu mladých lidí obdobím charakterizovaným řadou změn a prozkoumáváním životních možností. Přes toto zkoumání a realizaci důležitých rozhodnutí v podstatných situacích postupně dospívají k trvalejším volbám určujícím jejich další život.

V příštích výzkumech orientovaných na období vynořující se dospělosti, dimenze jejího prožívání a copingové strategie by bylo zajímavé zaměřit se cíleně na osoby, které jsou v předpokládané druhé polovině tohoto období, tzn. ve věku 25 až 30 let a sledovat případné změny oproti první fázi reprezentované věkem 19–25. Tak by byly zachyceny osoby, které opouštějí školu a v plné míře vstupují do světa práce, palčivější se pro ně stává i téma partnerských vztahů. Podstatnější přínos by však zřejmě přinesla realizace longitudinálního výzkumu umožňující zaznamenávat psychický vývoj mladých lidí v průběhu celého třetího desetiletí. Další možnosti se nabízí použitím výzkumné strategie neopírající se výhradně o dotazníkové šetření, ale zahrnující i realizaci rozhovorů s cílem hlubšího prozkoumání tématu.

LITERATURA

- Abraham, J. D., Hansson, R. O. (1996). Gender differences in the usefulness of goal directed coping for middle-aged and older workers. *Journal of Applied Social Psychology*, 26, 654–669.
- Aldwin, C. M. (2007). *Stress, coping, and development*. New York: The Guilford Press.
- Almeida, D. M., Horn, M. C. (2004). Is daily life more stressful during middle adulthood? In C. M. Aldwin, *Stress, coping, and development*. New York: The Guilford Press, 2007.
- Amirkhan, J. H. (1990). A factor analytically derived measure of coping: The coping strategy indicator. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, 1066–1074.
- Arnett, J. J. (2000). Emerging adulthood: Theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist*, 55, 469–480.
- Arnett, J. J. (2001). Conceptions of the transition to adulthood: Perspectives from adolescence through midlife. *Journal of Adult Development*, 8, 133–143.
- Arnett, J. J. (2004). *Emerging adulthood: The winding road from the late teens through the twenties*. New York: Oxford University Press.
- Arnett, J. J. (2007). Suffering, selfish, slackers? Myths and reality about emerging adults. *Journal of Youth Adolescence*, 36, 23–29.
- Blatný, M. (2006) Předběžná zpráva z Brněnského výzkumu celoživotního vývoje člověka. In M. Blatný, (ed.). *Metodologie psychologického výzkumu: Konsilience v rozmanitosti*. Praha: Academia, 110–132.
- Blatný, M. (2007). On personality stability and change: Main results of Brno Longitudinal Study on life-span development. *Československá psychologie*, 51, supplement, 37–49.
- Brandstädter, J., Rothermund, K. (2003). *Intentionality and time in human development and aging: Compensation and goal adjustment in changing developmental contexts*. Dordrecht, Netherlands: Kluwer Academic.
- Carstensen, L. L., Mikels, J.A., Mather, M. (2006). Aging and the intersection of cognition, motivation and emotion. In J. Birren, K. W. Schaie (eds.). *Handbook of the psychology of aging* (6th ed., s. 343–362). San Diego: Academic Press.
- Carver, C. S. (1997). You want to measure coping but your protocol's too long: Consider the Brief COPE. *International Journal of Behavioral Medicine*, 4, 92–100.
- Carver, C. S., Scheier, M. F., Weintraub, J. K. (1989). Assessing coping strategies: A theoretically based approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 56, 267–283.
- de Ridder, D. (2000). Gender, stress, and coping: Do women handle stressful situations differently from men? In L. Sher, J. S. St. Lawrence (eds.). *Women, health, and the mind* (s. 115–135). New York: Wiley.
- Endler, N. S., Parker, J. D. (1990). Multidimensional assessment of coping: A critical evaluation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, 844–854.
- Erikson, E. (2002). *Dětství a společnost*. Praha: Argo.
- Folkman, S., Lazarus, R. S. (1988). Manual for the ways of coping questionnaire. In E. Martz, H. Livneh (eds.), *Coping with Chronic Illness and Disability*. New York: Springer Press, 2007.
- Freund, A. M., Baltes, P. B. (2002). Life-management strategies of selection, optimization, and compensation: Measurement by self-report and construct validity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82 (4), 642–662.

- Gilligan, C. (1982). *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Harvard Univ. Press, Cambridge, Mass.
- Hampson, S. E., Goldberg, L. R. (2006). A first large cohort study of personality trait stability over the 40 years between elementary school and midlife. *Journal of Personality and Social Psychology*, 91, 763–779.
- Helson, R., Roberts, B. W. (1994). Ego development and personality change in adulthood. *Journal of Personality and Social Psychology*, 66, 911–920.
- Helson, R., Srivastava, S. (2001). Three paths of adult development: Conservers, seekers, and achievers. *Journal of Personality and Social Psychology*, 80, 995–1010.
- Houston, B. K. (1987). Stress and coping. In C. R. Snyder, C. E. Ford (eds.). *Coping with negative life events: Clinical and social psychological perspectives* (s. 373–399). New York: Plenum.
- Lazarus, R. S., Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. New York: Springer.
- Lazarus, R. S. (1993). Coping theory and research: Past, present, and future. *Psychosomatic Medicine*, 155, 234–247.
- Lerner, R. M., Villarruel, F. A., Castellino, D. R. (1999). Adolescence. In W. K. Silverman, T. H. Ollendick (eds.). *Developmental issues in the clinical treatment of children* (s. 125–136). Boston, MA: Allyn & Bacon.
- Litman, J. A. (2006). The COPE inventory: Dimensionality and relationships with approach- and avoidance-motives and positive and negative traits. *Personality and Individual Differences*, 41, 273–284.
- Lyne, K., Roger, D. (2000). A psychometric re-assessment of the COPE questionnaire. *Personality and Individual Differences*, 29, 321–335.
- Macek, P. (2003). *Adolescence*. Praha, Czech Republic: Portál.
- Macek, P. (2005). Kde končí dospívání a kde začíná dospělost? (Where does adolescence and adulthood start?). In P. Macek, J. Dalajka (eds.). *Vývoj utváření osobnosti v sociálních a etnických kontextech* (s. 217–225). Brno, Czech Republic: FSS MU.
- Macek, P., Bejček, J., Vaníčková, J. (2007). Contemporary Czech Emerging Adults: Generation Growing Up in the Period of Social Changes. *Journal of Adolescent Research*, 22 (5), 444–475.
- Plug, W., Zeijl, E., Du Bois-Reymond, M. (2003). Young people's perceptions on youth and adulthood: A longitudinal study from the Netherlands. *Journal of Youth Studies*, 6, 127–144.
- Ptacek, J. T., Smith, R. E., Zanas, J. (1992). Gender, appraisal, and coping: A longitudinal analysis. *Journal of Personality*, 60, 747–770.
- Reifman, A., Colwell, M. J., Arnett, J. J. (2007). Emerging Adulthood: Theory, Assessment and Application. *Journal of Youth Development*, 2, 1, <http://www.nae4ha.org/directory/jyd/index.html>.
- Reitzle, M. (2006). The connections between adulthood transitions and the self-perception of being adult in the changing contexts of East and West Germany. *European Psychologist*, 11, 25–38.
- Říčan, P. (1990). *Cesta životem*. Pyramida, Praha.
- Sheehy, G. (1999). *Průvodce dospělostí*. Praha: Portál.
- Shiraishi, R. W., Aldwin, C. M. (2004). The development of coping from young adulthood to midlife. In C. M. Aldwin. *Stress, coping, and Development*. New York: The Guilford Press, 2007.
- Schwarzer, R., Schwarzer, C. (1996). A critical survey of coping instruments. In M. Zeidner, N. S. Endler (eds.). *Handbook of coping: Theory, research, applications* (s. 107–132). New York: John Wiley and Sons.
- Steinberg, L., Morris, A. S. (2000). Adolescent development. *Annual Review of Psychology*, 52, 83–110.
- Tobin, D. L., Holroyd, K. A., Reynolds, R.V., Wigal, J. K. (1989). The hierarchical factor structure of the coping strategies inventory. *Cognitive therapy and research*, 13, 343–361.
- Vágnarová, M. (2000). *Vývojová psychologie. Dětství, dospělost, stáří*. Portál, s. r. o., Praha.
- Zeidner, M., Saklofske, D. (1996). Adaptive and maladaptive coping. In M. Zeidner, N. S. Endler (eds.). *Handbook of coping: Theory, research, applications* (s. 505–531). New York: John Wiley & Sons.

COPING STRATEGIES IN RELATION TO FEATURES OF EMERGING ADULTHOOD

F. BAUMGARTNER, E. KARAFFOVÁ

ABSTRACT

Emerging adulthood is considered to be a transitional developmental period between adolescence and adulthood. The paper focuses on key features of this period which are exploration of identity, experimentation, instability, self-focus and focus on others. The scope of their subjective experience and relations of these features to coping strategies with stressful situations were studied in an empirical research. The research sample involved 486 university students of Masaryk University in Brno (237 males, 249 females) with mean age 21.8. The features of emerging adulthood were measured by The IDEA Scale; coping strategies were measured by The Brief COPE. The results especially emphasized the importance of experimentation, self-focus and exploration of identity. The significant connections between features of emerging adulthood and coping strategies were gained. Experimentation and self-focus strongly correlated with orientation to problem solving, identity exploration particularly correlated with support seeking. Substantial differences between males and females were not observed.

Key words: emerging adulthood, identity exploration, experimentation, coping strategies

BEWÄLTIGUNGSTRATEGIEN DES ERWACHSENWERDENS

F. BAUMGARTNER, E. KARAFFOVÁ

ABSTRAKT

Erwachsenwerden verstehen wir als Entwicklungsperiode, die den Übergang zwischen Adoleszenz und Erwachsenenalter darstellt. Die Arbeit konzentriert sich auf die wesentlichen Elemente dieser Periode, wie Identitätsexploration, Experimentieren, Instabilität, Konzentrierung auf sich selbst und die anderen und Bezug dieser Aspekte zu Copingstrategien in Stresssituationen, die in der empirischen Forschung untersucht wurden. Das Projekt wurde auf einer Stichprobe von 486 Studenten an der Masaryk Universität in Brno (237 Männer, 249 Frauen) mit einem Durchschnittsalter von 21,8 durchgeführt. Die Merkmale des Erwachsenwerden (emerging adulthood) wurden mit der Skala IDEA und Bewältigungsstrategien mit der Skala COPE gemessen. Die Ergebnisse zeigten die Bedeutung des Experimentierens, Selbstorientierung und Identitätsexploration.

Wesentliche Zusammenhänge zwischen Erwachsenwerden und Bewältigungsstrategien wurden bestätigt. Experimentieren und Selbstorientierung korrelieren stark mit Orientierung auf Problemlösung, Erforschung der Identität mit Aufsuchen von sozialer Unterstützung. Signifikante Unterschiede zwischen Männern und Frauen wurden nicht gefunden.

Schlüsselwörter: Erwachsenwerden, Identitätsexploration, Experimentieren, Copingstrategien

doc. PhDr. František Baumgartner, CSc., Psychologický ústav Akademie věd ČR v Brně, Filozofická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě, baumgartner@psu.cas.cz
PhDr. Eva Karaffová, Ph.D., Psychologický ústav AV ČR v Brně.